

TOPIC: HISTORY OF NAVUNIKABI

INFORMANT: RATU SETEFANO OSONAMOLI
(M 55 YEARS)

PLACE OF ORIGIN: NAVUNIKABI WAINIKOROILUVA

NAMOSI

PLACE OF INTERVIEW: NAMOSI

DATE: AUGUST 1984

INVESTIGATOR: WILLIE DARI
7L

Nai talanoa me baleta na kena tawa o Navunikabi. O Navunikabi oqo, e tiko mai e na dua na koro makawa sara mai liu. E na gauna ni valu, mai Wainivisama. E ra vakaitikotiko mai Wainivisama e vica vata na mata vale e ra tiko mai Wainivisama, me ra sa qai dui toka e na veiyasai Namosi. E sa ra mani tiko mai Wainivisama, me yacova na gauna, e sa ma bau mai kina o ira na Ramarama, me sa mai vakalotutaki o Viti. E sa mani lewa o Matanitobua, me sa mai caramaki na koro ko Navunikabi, me mai tawani na koro ni me mai vakacicia na kuila, se na drotinik, e na neimami Matanitu. Ia, na koro oqo e liu, e ratou tawana tiko na dua na mata vuvale, na dua na mata vuvale, na gone e liu; na gone ni Nasoroiwaqa. Na i vakadinadina ni nodratou toka i ke, e ratou toka saraga vana ucu ni koro mai Navunikabi, o koya ka gole toka i Navualiku. E na loma ni koro o Viti Levu. NI oti o ya, e sa qai mani lewa o Ro Matanitobua, me sa ma toki

mai na vo ni mataqali, me vica tale na mataqali, mai vei iratou na gone e na koro i wai, na gole ni loma, i Nabukebuke, me sa ratou mai tawani Navunikabi. Me sa mai samaki o Navunikabi, me ratou sa mai tawana. E na gauna e se ma vakarewa mai kina na kuila, e na tinikawalu, mai na daku ni tinikawalu vitusagavulu, oti, e sa mani mai toka ni kua na koro qoi, e sa keitou mai tiko vata e ke, e vica vata na mataqali, e sa keitou mai toka vata i qoi. Na wasewase toka na i tokatoka, e sa ratou matoka o ratou e dua na mataqali, o ratou nagone ni loma, e toka e dua na i tokatoka, e dua na o ratou o Nakodua. E toka ia mai vua na qase ni vanua, vata kei rau na gone ni Silime. Na gone ni Vatuvula, o ratou na gone ni Diridamu. E sa keitou mai toka vata i ke, i Navunikabi. Me yacova tiko mai na gauna oqo, e na gauna e sa cabe tiko mai kina na rarama, me sa savasava vinaka na i tikotiko, kemuni na turaga, oqo e dua na koro, e ra sa ma vakadinadinataka, na koro e ra sa mai taleva toka yani o ira na loma ni koro, ni o koya e dua na koro, e rairai buli vinaka taudua, e na loma ni koro ko Namosi. Na kena tuvaki ni vei vale, vata kei na kena tuvaki na veibiu, e ra tu e yasana, e rairai vinaka ni taliva tu, kei na kena dau cilava tu na siga, ni vakarau kala tu, me vakarau dromu tu na siga e na vanua mai kea. E qai kena salusalu tu na ruku ni veiniu mai kea, na vei moli. Ko na moli ni uluniwai ko Navua, ko e dau kacivaki tu, e na veitauni taucoko i ke. E ra kila tu o ira mai Suva, mai Nadroga, mai Ba, Nadi, Lautoka, e dau kainaki tu, oqo na moli veitala, na moli ni Namosi. O koya gona oqori, e ra tuvani e

na neitou veiyasa ni koro qoi. Ni dau dreu namoli qoi, e kena salusalu, me vaka saraga, e tu na moli ni Hawaii, ko e sa ma dau tukutukuna tu o ira mai na veiyasai Viti. O ni rogo tiko gona na turaga, e dua na i talanoa lekelake sara, me baleti Navunikabi. E vakaibalebaletaki tale toka ga na koro oqo o Navunikabi, e tiko i e dua na koro qoi, e toka sara e na veiyasa ni koro, e dua na wai lada, e na dua na delana, e toka kina e dua na delana, e yacana o Wainikoroiluva. E drodro sara toka ga kina, me i cavu ni tikina raraba, ko Wainikoroiluva. Na i balebale toka ni o Navunikabi i ei, e donumaka sara na gauna au sa bau vakayalo toka kina, kau se dau rogoca, ni dau mai kabi tiko vaka oqo, na waqa. E dau mai ravi e dua na waqa, na waqa oqo, e ra dau kauta bekamai na tevoru, se na Vu Vanua, me dau mai kabi va oqo. Keimami dau rogoca na waqa, na idini e na kena dau rogo mai, me yacova sara ni sa dau mai tu i Wainikoroiluva. Mai Wainikoroiluva sara, i kea, keimami dau rogoca ni dau kele na waqa, tala na i kelekele, keimami dau rogoca ga ni sa tubu i wai na i kelekele, me vaka na kena dau vakasoburi, na i kelekele levu, o koya e dau sobu tu i wasawasa. Keimami rogoca ga na sa tasoro na sinudodo e na dele ni waqa, keimami sa kila sara, ni sa tau i wai na i kelekele. O koya gona o ya, kemuni na veituraga, Na i balebale ni koro oqo o Navunikabi, o koya na i kabikabi ni waqa, ni dau kabi va oqo e dua na waqa, keitou sa dau kila tiko o keitou e Navunikabi, e sa voleka ni dau dua e mate. O koya na kena waqa, e sa mai kele ma i, me vodo ia, na yalona, me kau, me qai muri na yagona. O koya o ya, na

levu ni talanoa, au rawata vei iko e na gauna ogo.

-- Vinaka vakalevu sara. Me vaka ga ni nodaru veitalanoa, o ira na qase, ka ra a tiko mai Wainivisama. Au kerea Ratu tau, mo talanoataka mada mai vei au, se e ra gole mai vei o ira na qase ka ra a qai mai tiko ogo e Wainivisama. E dua beka na ka o ni a rogoca e na gauna i liu?

Io, au rogoca tiko tau, ni ra a gole sara tiko mai Nabukebuke, mai Wainimala.

-- E ra gole mai kea?

Io.

-- Na nodra gole mai ogo Ratu Tau, e ra gole mai e navaqara vanua, se a dua beka na i valu e ra sotama, e qai vakavuna na nodra gole sobu mai, se ?

Io, e dua na kena i talanoa vakacaca, e tukuni ni ra veivaluvaluti mai Nabukebuke, sa ra mani toki mai na kena vo. E walu na i wase e ra toki mai, me ra toki mai Namosi, e sa ra mani vakamuraia mai na loma ni vanua, ka ra takosova mai na veidelana, na vei tokaitua, cabe mai e nawai ko Nakoroiluva. E ratou mai toka e na dua na delana mai Nawaidai. Na nodra cakacaka mai Nawaidai na i, koe walu na i wase, e ra qai liu mai, ka dua na i wase, e qai muri mai. E dua tale na i wase, ko e sa qai mai toka o ya, e ra sa mai toka tale o ya i Wainivisama. E qai qiri na lali mai Waidai, e ra qai kaya, ai e dua tale na turaga, e qai bau tiko mai e na i baubau mai vei Ro Matanitobua.

-- Na i karua ni wase?

Na i karua ni wase e ra liu mai, ko ra sa mai tawani Wainivisama tiko o ya.

- Na i karua ni wase e ra qai cabe mai vei?
Ko e ra qai cabe mai Nawaidai, ko e ra qai gole mai e na i baubau mai Nawaidai. Ra bau sara, kara lai gole tale i Namosi.
- Ratu tau, ko na i valu o ni tukuna toka oqori, ko e gole mai Nabukebuke. Ko na i wase levu e ratou a gole mai o ya, o ya e dua saraga na yavusa e ratou gole mai kina, se ?
E dua saraga na yavusa a gole tiko mai o ya. Na yavusa ko Nabukebuke. E walu tale na yavusa ko Nabukebuke, e ra sa ma bau mai, e ra sa ma tiko mai Nawainivisama.
- Ko na i wasewase e ra a gole mai o ya, ni oti na i valu mai Nabukebuke, e cava beka o ni bau rogoca e na nodra lako mai o ya, o cei beka e a liutaki ira mai?
Au rogoca ga vakalailai, ni kauti ira tiko mai na turaga o Ra Drodrolagi.
- O Ra Drodolagi, e qai mai vakavuna na i tikotiko mai Wainivisama, se e gole sara mai vakadua i Namosi?
E gole sara vakadua i Namosi.
- I Ratu Tau, ko na veivala ko e vakayacori tiko mai Nabukebuke, na cava o ni bau rogoca e na veivala o ya, e ra valataka na qele, se na cava e ra vala taka?
Na veivaluvaluti ga ni turaga. Ko na veivaluvaluti ni turaga, o cei me turaga, e va o ya
- Ia na nodra golemai o ya, ko e ra qai mai tini i Waidai Ratu Tau, e sa qai liu ga mai, o ratou na qai mai tiko i Wainivisama, se e ratou liu o ratou na qai mai tiko i ?
Io, e ratou se liu mai o ratou na tiko i Wainivisama.

-- Me vaka ni o talanoataka tiko, na koro makawa o na Wainivisama, e koro ni valu?

Io, e koro ni valu, na gauna ni valu ko e sa caka kina na vei kanikani. Ko sa mai tawa tiko kina oqori o Wainivisama.

-- Ratu Tau, ko na ono na mataqali o kaya toka mai Nabukebuke. O ratou taucoko na mataqali o ni sa cavuta toka oqori vei au, e ratou a gole toka mai e na i lakolako oqo, se e ra dui lakolako mai o ratou na dui mataqali oqo, ko e ra sa mai tu e na loma ni koro oqo i Navunikabi??

E ra dui lakolako mai, e so e ra lako vata tiko mai, e so e ra dui lakolako mai, e ra qai mai veirai tale ga oqo i Namosi.

-- Na i lakolako e ra gole tu mai oqo Ratu Tau, e so vei ira na mataqali oqo, e ra gole tale e na so na vanua, ni sebera ni ra qai yaco mai e na Wainivisama. E na nodra biuti Nabukebuke mai?

Na ka ga au kila o au, ni lakolako oqo, e ra lako mai, e ra sa mai tawani Wainivisama tiko. E walu na i wase, e ra se tawani Namosi tiko mai. E walu na i wase, ko qai kauti ira mai ko Ra Drodrolagi, ka ra qai mai tawani Namosi tiko.

-- O cei na turaga e a liutaki ira mai na mataqali kece oqo, ko e ra qai mai tiko e Wainivisama?

O Ratu Vio.

-- Vinaka vakalevu sara Ratu Tau, me vaka ni o vakamacala taka toka vei au, ni liutaki ira mai na nomuni qase o Ratu Vio, e na nodra mai tiko e na koro ni valu, o Wainivisama. O ni rogoca beka e dua na i valu e vakayacori mai na koro o Wainivisama, ni sebera ni ra toki mai ke, se e sa lako beka mai na rarama, e ra sa

qai toki. Na cava beka na i talanoa o ni bau rogoca tu?

Na ka ga au rogoca rawa o au Ratu Tau, ni sa qai yaco na gauna ni rarama, ko e sa qai toki mai kina na koro oqo, me sa qai mai koro ni lotu.

-- Ratu tau, na nodra gole mai o ira na qase, e na nodra vakaqaqara vanua mai, e dua beka na kena i balebale, ko e ra vakatoka tiko kina na koro o ya, me Wainivisama?

Io au kila ga, ni wai e davo tiko kina o ya, e sa yacana ga o Wainivisama.

-- Oi, o Ratu Vio talega o ni talanoataka tiko vei au, e liutaki ira tale ga mai e dua na i wasewase?

Io, e liutaka tale ga mai o koya e dua na i wasewase.

-- E ra qai gole mai ke?

Io. Ni sa ma takali na i valu, e sa qai ma tu na koro ni matanitu, ma sa qai ma toki mai oqo i Navunikabi.

-- Tau, o ni talanoataka toka vei au, ni o ni sebera ni o ni toki mai ke, e dua na mataqali e a sa toki oti toka i ke. O ratou na mataqali o Naseruiwaca. E rawa beka ni o talanoataka vei au, o ratou na mataqali oqo, e ratou gole toka ga mai e na i lakolako o ni talanoataka toka vei au, se ratou gole tani tale mai e na dua tani tale na i lakolako?

E ratou lako mai e na duatani tale na i lakolako.

-- E rawa ni o talanoataka na nodratou lako mai?

Au rogoca walega, ni ratou gole mai e na yasana va oqo, e na i otioti ni vanua vaka Navosa.

-- Ia e yavusa vata toka ga?

Io, e ratou sa mai wili e na yavusa ko ^Wabukebuke. E ratou sa yaco mai, e ratou sa mai wiliki mai, e ratou sa mai tiko i Naqeri, i ^Wamosi. E sa dua tiko gona kina na yavusa, ka yacama tale tiko ga oqori, o ^Waqeri.

-- Na cava beka o ni rogoca Ratu Tau, ni sebera ni ra gole mai o ira na nomuni qase, , me ra veitokiyaki e na veivanua vaka Navunikabi, e ratou a vakatoka tiko na vanua oqo o Navunikabi, se e qai tauri wale ga e na gauna oqo?

Se kena vakatokai tiko beka ga o ya me o Navunikabi.

-- Na gauna madaga oqo, na koro o Navunikabi, me vaka na nomu tukuna toka mai vei au, na cava na nomudou i tutu vakavanua na lewe ni koro oqo?

Na koro oqo, e ra sa wiliki tu, e na i tutu vakavanua, me ra sa ma Qaqa kei Nabukebuke, me ra mataivalu kei Nabukebuke.

-- Ratu tau, vei ira taucoko na mataivalu, me vaka o ni sa tukuna oti vei au, e rawa beka ni o tukuna vei au, na veimataqali, kei na nodra dui tavi?

Io, o keitou, keitou liuliu toka na mataqali oqo, e na lomani koro oqo, ka keitou liuliu toka ni yavusa ka keitou Turaga ni Qali toka e na koro oqo. Ka neitou matanivanua toka ia, o ratou na matanivanua, e ratou toka qoi. E rau qaqa toka e rau lewe rua na mataqali. O ratou na gone ni loma, kei iratou na gone ni solevu. E ratou wiliki tale tiko ga mai, e na vanua ko solevu o ya. Ratu tau, me vaka o tukuna toka, ni nomuni mataqali na Sauturaga, e se nomuni tavi saraga, e na nomuni gole mai Nabukebuke, se o ni dui taura koso mai me baleta na i valu, se

sa i tavi saraga vakavanua?

Ko na i tavi oqo Ratu tau, e sai koyamai Nabukebuke, na kena sa ~~dava~~ tiko mai e na kena sa mai yacova ga oqoi, e sa mai levu na kawa kei Ra Drodrolagi e sa mai tu, e veitalia o keitou. E tukuni ni o koyana turaga, e sa o koya keitou sa mai toka kina oqo, o koya gona, e dua na i wase, ko keitou sa veiliutaki toka kina oqo i Navunikabi.

-- E so tale ga na i wase, e ra tu tale e na veikorokoro oqo?

E ratou toka tale mai Nakavika, ratou toka tale e na i valu mai Namuamua, e ratou toka e na i valu mai Namosi, e tiko sara e vica mai Vatuloa, e tiko sara e vica mai Nabau.

?? O ratou na turaga oqo, o rattou na turaga oqo mai Nabukebuke, e ratou Sauturaga tale ga o ratou?

Io, e tiko na kena i wasewase, e ra wili taucoko tu kina. E sa ma wili tu, na kena yavusa raraba, e mani vica tale kina na kena i wasewase ra raba. E ra vakaitavi sara tiko ga kina.

-- E dua tale na ka o ni via tukuna?

Io, au na rawa ni taura vakacaca saraga Ratu Tau. Baleta, au vosa tiko mada ga yani oqo, me baleti keitou ga i Navunikabi. O keitou e keitou i caka ni kena o na Vunivalu. O keitou oqo, keitou duadua ga, keitou tukuni waini, ki vua na Vunivalu.

-- E caka na kena?

Io, keitou dau cakava na kena. O ya na kena lawa vakavanua, ni na sega tale ni dua, e na cakava na kena na Vunivalu, e dodonu me o tacina ga, me na cakava na kena, me baleta, me na raica ga o koya. Na kena i vakarau vakavanua, me dau qaseda taki o koya

e veikana, na i valu e na cakava o koya e drote, na i valu e cakava o koya na Vunivalu, e dodonu ga me cakava ga o koya, ni rau veitacini ga. E kena i balebale ga, ni o keitou, na cakava na kena kakana, e na warai tale ni dua na tamata tani, me na cakava na kakana. E da na raica tiko, na tiko e na gauna ni kana, me ra na kana kece talega.

-- E kena i balebale talega o ya Ratu Tau, ni o kemuni na turaga e na veikoro oqo, o kemuni o ni veitacini sara ga kei koya na Vunivalu?

Io, e warai ni keitou veitacini dina sara, kei koya e Vunivalu tiko oqo. Mai liu, e vaka i. O keitou, na turaga e qai vaka donuya na neitou lewe ni vanua, o koya me na tiko me Tui Namosi. Ia, o koya na tinana o keitou, e se warai vakadua na vanua, ma i na neitou i tukutuku.

-- Tau, e vakacava beka na koro oqo o Saliadrau. E tauyavu taki e na nodra gole sobu mai na turaga. E tawa i liu na koro oqo o Navunikabi, se e tawa i liu o Saliadrau. E cava beka o ni bau rogoca e na tikina o ya?

E tauyavu i liu o Navunikabi. ~~E ra gole beka mai~~

-- E ra gole beka mai vei o ira na qase?

O ratou mai Saliadrau, e ratou gole mai Wainivisama, e valu tiko mai Wainivisama, e valu tiko mai Nawaidai. E valu ka tiko mai Nalia, e sa qai rau ma cokonaki o rau o Raunawa, me qai koro me vaka na matanitu, me vaka e toka oqo i Navunikabi.

-- Ratu tau, e na dina beka, kevaka e na tukuni va oqo, na koro o Saliadrau, e wili tale toka ga me vaka e caka na kena o na

Vunivalu se sega?

E warai. Ia, o ratou e ratou vakatokai tiko me ratou qase ni vanua ko Nabukebuke, e ratou sega ni via solia e dua na ka. O ratou i, e ratou bau ni kana e na vanua, e ratou cakava tale ga na kena. O koya gona o ya, e tukuni tiko kina, na yaqona me caka, na ka me caka.

-- Taura mada, kevaka e mate na Vunivalu, na cava beka na nomuni i valavala vakavanua, o ni na taurivaka toka e na soqo ni mate ki vua na Vunivalu. E ra na tara na nona i sulu, se na i vakarau ni kana?

E ratou tiko ga, o ratou na tara na i sulu nona na Vunivalu.

Baleta kevaka e mate na Vunivalu, o keitou ga, keitou na lewa tiko na veika e baleta na Vunivalu. Ia, e tiko na kena i wase, e tiko mai Namosi, e tiko e so na tamaqu mai Namosi, o ratou na tukaqu mai Veivatuloa. E ra sa qai veivosaki, e sa qai tu ga, o ratou sa na qai vakatulewa toka. E sega ni dau caka vakaveitalia. E tiko e na yavusa taucoko i Nabukebuke, e tiko ga e dodonu me kena mata, me ratou na lewa toka na veika kece e na caka ki vua na Vunivalu.

-- Tau, e rawa beka ni o tukuna vei au, e tawa beka i liu o Namosi, e qai tawa i muri o Navunikabi. Se e a tawa i liu o Navunikabi, qai tawa i muri o Namosi. E rawa ni dua beka na kena i vakamacala e na tikina o ya?

Oi e dina. E tawa e liu o Namosi, e qai mai tawa i muri o Navunikabi.

-- E dua nataro tale e toka Ratu. Na wa ni veiwekani me baleti

Namosi, kei na koro oqo o Navunikabi, se o Saliadrau kei na vanua oqo o Navunikabi. O cei vei rau oqo, e kaukauwa na kena wa ni veiwekani?

Ko na wa ni veiwekani oqo i liu, me vaka ni valu levu o koya e tiko oqo e liu, e lesu tale mai oqo i Namosi, ia me baleta na veiwekani e sa mai tiko oqo, me baleta tiko na veivolekati ni tikotiko, ko sa rau veiwekani dredre toka kina o Saliadrau kei Navunikabi. Me vaka taki Navunikabi, o Nakavika. O ratou oqo, e ratou sa ma vak koro ni vuli vata. Na veika kecega, e ratou sa cakava vata o ratou oqo.

-- Ni sebera ga ni tini na nodaru veitalanoa tau, me vaka ni o tukuni Navunikabi, o ni tukuna tiko beka ni i kelekele ni waqa. E rawa beka ni o ni tukuna, se waqa mai vei beka e dau mai kabi tiko i ke?

Na ka ga au dau rogoca tu, e ra dau kaya mai, 'u, e sa baci kabi na waqa'. Au sega ga ni kila se waqa cava, se na cava na yaca ni waqa, e ra dau tukuna wale tu ga o ira na neimami qase, ni nodra waqa na tevoru. E nodratou waqa, o ratou na toka i delana i Wainikoroiluva. Ni da sa kila tiko, ni sa vakarau mate tiko e dua na tamata, e sa na mai vakavodoki e na waqa oqo. Au sega ga ni kila se cava na yaca ni waqa o ya.

-- I Ratu tau, au mai raica toka na ueu ni vanua oqo o Navunikabi, e na vanua oqo o Namosi. Me vaka e so na vanua, e ra dui tu, na vei dui Tui ni veikoro. I ke e sega na Tui ni veikoro, e ra vakarorogo ga vakadua ki vua na Tui Namosi. E rawa ni dua beka na i vakamacala e na tikina o ya?

E ka dina oqori Ratu tau, baleta ni keimami duidui vakalevu kei ira na dui veiyasana. Baleta na vanua oqo o Namosi, me vaka au sa talanoataka tiko, ni bau mai o Ra Drodrolagi, e na nona biuti Nabukebuke mai e na nona sa cabe cake mai Namosi, e sa mai levu na watina, me vaka ni o ni nakila vakavinaka toka, o Ra Matanitobua. E kainaki na kena i talanoa, ni drau na nona yalewa. Ko na drau gona na yalewa oqo, ko keimami cabe mai kina o keimami. Ia, na kena dewa mai ni vale, e ra dara mai na malo, na liku ga e duidui. Ia, o koya au tukuna tiko yani oqo vei iko tau, o Ra Drodrolagi, e na nona se bau mai, me cabe mai vei Ro Matanitobua, i Nakuruduadua, o koya e na colata na vanua. Ia, o koya e dua na i wase, o ratou qoi, e ratou sa ma warai ni kila na vanua. Ia, na dra o ya, e dra tiko ni vanua o ya.

-- Ni sebera ga ni tini na nodaru veitalanoa Ratu Tau, me vaka ga ni nodaru veitalanoa e tekivu ga mai Nabukebuke. E dua beka na ka o ni rogoca, me baleti Ra Drodrolagi?

Au rogoca ratu tau, ni se vu sara mai Nakauvadra, e se vu sara mai vei dua na neitou vu, me vaka e tiko oqori vei Ra Drodrolagi, mai vei Veredrau. O koya e ra dau vosavosa tu qoi. Kevaka e dua na veivosaki e na caka tiko, e na tukuni sara mai, e baci vosa tiko o Veredrau. Me vaka na vere vaka Bau e dau tukuni tu, ko e dau tukuni tiko gona o Veredra e vosa tiko i. Niu vosa tiko, e drau na vere e tiko i lomaqu.

-- Vinaka vakalevu sara Ratu tau, ni seberaga ni tini nanodaru vei talanoa, kevaka e dua tale baka na ka o ni via tukuna, e sa na rairai kena gauna oqo?

Io, au vakavinavinaka vakalevu, me vaka e ra na rogo tiko beka o ira na gone, e ra na liaca tiko beka na i tikotiko e dodonu me tiko i vanua, na i tikotiko vakavanua, e na kena rokovi tiko e na kena tiko e dua na i tikotiko, e na sala dina ga ni veirokovi. Me ra kila tiko o ira na gone, me ra dau muria tiko, e na veigauna taucoko, me ra kila tiko, ni tabu~~x~~ na vakasausa e na vakasausa e loma ni koro, e tabu na kaikaiha.

SA OTI.